

MRENKA ATTILA: Kapcsolatrendszerek a Dunántúl őskorában – a vaskorhoz vezető út*

Doktori értekezésem központi témája a Sopron környéki magaslati lelőhelyeken előkerült figurális díszítésű leletek értelmezése, kontextusba helyezése, ami által a Kisal-föld nyugati és az Alpokalja régiójának késő őskori történelme jobban érthetővé válik.

Sopron-Várhelyen a már-már legendássá nemesült „tizennégy napi verejtékes munka”¹ és a jelenkor közötti időben a kutatás főleg az első évek ásatásai során előkerült ábrázolások bemutatásával, értelmezésükkel volt elfoglalva.² Ezen írások még csak tallózó jellegű felsorolása is hosszú-hosszú oldalakat töltene meg, így eltekintek tőle.³

Disszertációm központi témája a Sopron –Várhely 127. és 128., illetve a Sopron–Károly-magaslat 3. számú halomsírából előkerült antropomorf ábrázolásokat is tartalmazó urnák bemutatása. Nem csak egy-egy kiragadott jelenetét, hanem az egész sorozatét, olyan módon, hogy a történeti kontextusba illeszkedjenek. Meglátásom szerint egyetlen nép kifejezőmódja sem függetlenítheti magát hosszabb távon az őt körülvevő, és ennek következtében sorsát is alakító történelmi folyamatoktól. Logikus tehát, hogy az eddig „megfejtetlen” jelentéstartalmakat ilyen módon kíséreljük meg földeríteni. Ehhez azonban az kell, hogy tisztában legyünk a megelőző korszakok – térséget érintő – történelmével, (nép)mozgásaival és az egyes korszakok népeinek orientációjával. Ennek vizsgálatához azonban nem elég pusztán a kora vaskori viszonyokat és kapcsolatokat megvizsgálni.

A késő bronzkorunk utolsó szakaszában⁴ olyan mértékű keleti – jobb kifejezés híján sztyeppeit⁵ – befolyás érthette a Nyugat-Dunántúl térségét is, amivel eddig nem kellően

* Témavezető: Dr. Fekete Mária. *A Kárpát-medence és az antik világ népeinek története, kultúrája és kapcsolataik az ókorban* doktori program.

¹ Bella 1888. 355.

² Leszámítva Nováki Gyula leletmentését (SOM RA 3.), kijelenthető, hogy Bella és kortársai után csak az 1970-es években folytattak ásatást a Várhelyen. Ekkor Patek Erzsébet (1918–1995) végzett itt nagyon komoly feltárásokat.

³ Néhány a fontosabbak közül: Dobiat 1982; Egg 1994; Eibner 2001; Eibner 2012; Huth 2017; Hundt 1970; Nebelsick 1992; Nebelsick 1996; Primas 2007.

⁴ Az Urnamezős kultúra fejlődése már a Reinecke Bronze Age (RBA) C időszak végén megindul! Kőszegi 1988. 19.

⁵ A Hallstatt (Ha) A időszakban keleti típusú lószerszámok jelennek meg a Kárpát-medencében is. Fekete – Szabó 2015. 281.

foglalkozott a kutatás. Meg kellett vizsgálnom azokat az előzményeket, amelyek arra utaltak, hogy a keletiek megjelenése miként alakította át Közép-Európa és szűkebb értelemben véve az Északnyugat-Dunántúl társadalmi viszonyait. Meg kellett tehát találni azt az alapot, amiből hirtelen virágba boruló kora vaskori Kalenderberg-kultúra kinőtt.

Terjedelmi korlátok miatt nem volt lehetséges minden korszak minden jelentősebb kérdésének, leletanyagának/időrendjének vitatott értelmezése esetében átfogó kutatástörténeti ismertetést adni. Egyetlen konkrét kiindulópontból – a soproni kora vaskori ábrázolások – visszafelé követtem a kialakulásukhoz vezető eseményeket. Lényegében Makkay János *dinamikus diakronikus modellje*⁶ alapján kerestem azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek ahhoz vezethettek, hogy a kora vaskori Sopron-Burgstall anyaga olyan heterogén lett, mint amilyen. A dolgozat készítésekor végig szem előtt tartottam, hogy a Rába völgye a neolitikum óta elválasztó szerepet töltött be a Nyugat-Dunántúlon.⁷ A dinamikus diakronikus modellt és a Rába-határ elméletet egyszerre alkalmazva kerestem a választ arra, hogy a folyó elválasztó szerepét milyen folyamatok indokolhatták évezredekken keresztül. A régészet ilyen irányú vizsgálódásai még csak gyerekcipőben járnak, de előremutató, hogy egyre gyakrabban olvashatunk a hazai lelőhelyekről is olyan értelmezéseket, amelyek egy-egy táj/régió különállását ismertetik.⁸

Disszertációmát ennek megfelelően három, egymástól jól elkülöníthető, de egymással mégis szoros, koherens egységet alkotó részre tagoltam. Az I. részben a Kárpát-medence és közvetlen környezetének történetét vettem górcső alá. A II. részben nagy vonalakban ismertettem a Dunántúl és szűkebb környezetének kora vaskori történelmét, fókuszpontban Sopron környéke és az Északnyugat-Dunántúl szerepel. Utóbbi határvidéke meglehetősen mozaikos képet mutat a régészeti leletek alapján.⁹ Ennek előzménye, hogy maga a késő bronzkori Urnamezős kultúra sem volt egységes.¹⁰ El kellett fogadnom, hogy egyazon régészeti kultúrkörön belül egyébként a legkülönbözőbb etnikumok élhettek.¹¹ Az, hogy már a RBA D időszakban egy kelet-alpi eredetű népesség költözik be a Dunántúl nyugati sávjára,¹² jól jelzi, hogy ebben a régióban nem a Dunántúl többi részén megfigyelt szabályszerűségekkel van dolgunk. Csak napjaink embertani vizsgálatai mutattak rá, hogy ennek a népességnek a meghatározó taxonjai a keleti sztyeppék felé mutatnak; olyan jellegzetességeket láthatunk, amelyek korábban a Kárpát-medencében csak a késő rézkor végi Gödörsíros kultúra

⁶ Makkay 1998. 51.

⁷ Károlyi 2004. 53.

⁸ Fekete 2007a; V. Szabó – Bálint 2016. 4.

⁹ Paulík 1975. 48. skk.

¹⁰ Patek 1968. 13.

¹¹ Gallus – Horváth 1939. 119.

¹² Patek 1968. 12.

népeinél voltak tapasztalhatók.¹³ Ez a csoport nem települ meg a Fertő-tótól nyugatra eső területen,¹⁴ ami már ekkor azt jelentheti, hogy itt egy különálló etnikum él (ekkor még az Urnamezős kultúra anyagi kultúráját használva). Ez az etnikum lesz véleményem szerint az, ami a kora vaskor elején a Kalenderberg-kultúrában láthatóvá válik.¹⁵ A régészeti anyagból, a kultúrák mozgásából kirajzolódó kép alapján az látszik, hogy a Kr. e. 10. században már keleti etnikum, a Mezőcsát-csoport érkezik meg az Alföld területére, míg időben párhuzamosan a Kárpát-medence déli részén megjelenik a Gornea – Kalakača – Insula Banului – Babadag II – Cozia-Saharna karcolt, bepecsételt mintákat használó kör.¹⁶ Jól látható, hogy egyetlen, keletről érkező hullám azonos időben a Kárpátok keleti előterében kettéválik: egyik ága északkelet felől hatol be a medencébe, míg a másik déli irányból, az al-dunai folyosó felől érkezik. Ennek a déli ágnak egyik eleme lesz az alapja annak a Bosut III – Basarabi kultúrának,¹⁷ aminek díszítése bizonyíthatóan megjelenik Sopron-Várhelyen.¹⁸ Ezt a népmozgást a Ha B2 alatt követi egy másik, ami már viszont a Bakony-vidéken is megtelepszik, és egyértelműen keleti elemeket hoz magával.¹⁹ A Bakonytól Győrig terjedő sáv a kora vaskorban egyetlen településrendszert alkothatott.²⁰

A kora vaskorunk „preszkítáit” – és a Mezőcsát-csoportot is – az embertani adatok a Fekete-tengeri és a bronz-, ill. vaskori görög területekhez kötik.²¹ Fontos lesz az a tény, hogy a korai görögség őseit valahol az ó-iráni nyelvű népek között kell keresnünk, a Fekete-tenger északi partján lévő sztyeppén.²²

Ez pedig nem nagyon jelenthet más régészeti művelődést, mint a Gerendavázás kultúra elődeit, a Katakombás, ill. a Yamnaja népességet. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a Kárpát-medencébe érkező Mezőcsát-csoport és protogeometrikus görögség között – időben távoli ugyan – de genetikus és nyelvi kapcsolatnak kellett lennie.

Ez azért kiemelten fontos pont, mert amennyiben föltesszük, hogy a Kr. e. 8–7. századokban a Nyugat-Dunántúlon élők egy részének ősei a sztyeppéről vándoroltak be, úgy feltételezhetjük azt is, hogy gondolatvilágukban, mítoszaikban még megvannak azok a közös gondolati magvak, amelyekből tőlük függetlenül a görögség mítoszai is kialakultak.

¹³ Köhler – Polgár 2011. 57.

¹⁴ Patek 1976. 3.

¹⁵ Fekete 2008. 109.

¹⁶ Ilon 2014. 82.

¹⁷ Ilon 2014. 82.

¹⁸ Száraz 2000. 290.

¹⁹ Ilon 2014. 82.

²⁰ Molnár 2006. 337.

²¹ Zoffmann 2001. 56.

²² Makkay 2003. 29.

A III. részben megkísérlem a kora vaskori halomépités szokásának társadalmi mozgatórugóit megvilágítani, majd bemutatom, hogy melyek azok a motívumok, amelyek elemzése révén talán értelmezni lehet a Hallstatt-kori ábrázolásokat. Ebben a részben az alkotóelemekre bontott jelenetsorok egy-egy képi elemét külön-külön tárgyalom. Nem arról van tehát szó, hogy az egyes urnák jeleneteit önmagukban, teljességükben tekintem át, hanem a jelenetsorok elemeit egyenként elemzem, keresem meg hozzájuk az ideológiai hátteret, párhuzamokat és a lehetséges jelentést.

A doktori értekezés eredményei

A legfontosabb felismerés, hogy a Rába és a Rába-völgy, illetve a tőle nyugatra található vízfolyások természetes határzónaként ékelődnek be a Dunántúl területébe. Ez a zóna nem állandó²³ (zóna jellegéből fakadóan), hanem időről időre kissé más vonalon haladhat. Nyomvonalát több tényező befolyásolja: merre kanyarog a folyó medre, milyenek a klimatikus viszonyok, milyen gazdálkodást folytatnak a környezetében élő népek, milyen irányú népmozgások vannak a Kárpát-medence előterében és azok milyen újabb mozgásokat indukálnak, milyen az itt élő korábbi lakosság viszonya az újonnan érkezőkhöz. A Rába-határ szerepe és jelentősége ma még nem tisztázott. Láthatósága – legalábbis régészetileg – csak bizonyos korszakokban igazolható eddig, de további vizsgálatokkal ez a kérdés megoldható.

A Rába-határhoz kapcsolódóan fölismerhetővé vált, hogy a Nyugat-Dunántúl térségét egyszerre két irányból, északról és délről is érhatték népmozgások. Ezek szorosan összefüggnek a Kárpátok előterében, elsősorban a keleti sztyeppéken tapasztalható népmozgással. Ehhez a folyamathoz szorosan kapcsolódik az a megfigyelés is, hogy a Várhely anyagában egyszerre mutatkoznak meg a déli (al-dunai, balkáni) és az északi (Arcos Edények Kultúrája) elemek. Mindezek Sopron környékén egyfajta reliktumot hoztak létre, de jelenlegi ismereteink szerint keleti, sztyeppéi elemek is érkeztek ide. Erre különösen jó példa a Kaukázusból, Helenendorfból (ma: Gögyöl) előkerült anyag mintakincse.²⁴

Sopron – Várhely és Sopron – Károly-magaslat figurális díszítésű urnáinak vizsgálata során megállapítható, hogy az összes antropomorf ábrázolás szoros kapcsolatban áll a halál utáni étellel, a föltámadás ígérétevel. Feltehetőleg a közös indo-európai mítoszkinccs lehet az, amiből a kora vaskori Kalenderberg-kultúra táplálkozott. Ezek azok az elemek, amelyeket dolgozatomban a görög mítoszokkal sikerült párhuzamba állítani. Jóllehet az eddig is nyilvánvaló volt, hogy az ábrázolások a halállal

²³ Károlyi 2004. 53.

²⁴ Rösler 1902. 158. [az alsó kép].

állnak kapcsolatban, de ilyen formában még nem vizsgálták őket; ahogy a történeti előzményeket sem tárták föl mélységileg.

A 28. (új számozás szerinti 127.) halom jelenetsorának elemzése alapján az is igazolhatóvá vált, hogy létezett a Kalenderberg-kultúrában egy mítosz-variáns (?), melynek képi elemeit – rögzült formában – a kultúra teljes elterjedési területén használták. Ebből következően pedig feltételezhetjük, hogy annak szóbeli része is azonos volt. Ha úgy tetszik, akkor ez a Kalenderberg-kultúra (egyik) halálmagyarázata (lehetett).

A disszertáció legfontosabb eleme annak fölismerése, hogy az antropomorf ábrázolások mellett a kultúra területén elvont, az absztrakció legmagasabb fokán álló ábrázolást is használtak. Ennek gyökerei a Napbárkáiig nyúlnak vissza, de a kora vaskor időszakára jelentős változáson estek át. A kezdeti madárfejes hajót idővel kiegészítette/leváltotta a háromszög alapból, ellentétes irányba néző lófejekkel díszített változat. Ennek elterjedési területe hatalmas: Kleinkleintől²⁵ Abháziáig²⁶ ért. Sopron környékén ezek már erősen stilizált formában jelennek meg, a Gallus Sándor által „*kacsaringózott háromszög*”-nek nevezett motívumokban. Összehasonlítva az antropomorf ábrázolásokkal²⁷ rögtön szembetűnik, hogy a kettő nemcsak különböző, de a velük kifejezni kívánt tartalom sem lehet ugyanaz. Az előbbiekkal egy történetet jelenítettek meg, míg a háromszögekkel egy általános érvényű szimbólumot használtak.

A „*kacsaringózott háromszög*”-ek megjelenése eszmetörténeti jelentőségű, hiszen általuk egyetlen, nagyon egyszerűen ábrázolható szimbólumba sűrítve lehet kifejezni a jelent, ha úgy tetszik, a halál pillanatát. Az egyszerre előre (élet?) és hátra (halál?) tekintő állatfejek között áll maga az ember, a lét és a nemlét határán, várva a jobb időket, a „föltámadást”. Bár nem zárható ki, hogy korábban is létezett ilyen gondolat, de képi ábrázolásának a Kárpát-medencében ez az első pillanata, a halálon, a halál pillanatán átlépő ember/emberi lélek ekkor jelenik meg a történelemben. Lényegében az istenekkel megegyező, halhatatlan emberi lélek²⁸ ábrázolásának első megnyilvánulása lehet ez a szimbólum. A vaskorra alakultak/alakulhattak ki azok a képzetek, amelyek kései leszármazottai a mai napig velünk élnek; többségük már lényegében babonaként.²⁹

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/18225>

²⁵ Egg – Kramer 2005. 18. Abb. 13.

²⁶ Ivantchik 2001. 253.

²⁷ Dobiat 1982. 290. Abb.8. 1, 2.

²⁸ Rohde 1929. 141.

²⁹ Eliade 2004. 33.

Források

Soproni Múzeum, Régészeti Adattár (SOM RA)

Felhasznált irodalom

- Bella 1888 = Bella Lajos: A Sopron melletti Purgstall praehistorikus földvára és sírhalmairól. *Archaeológiai Értesítő* 8. (1888) 354–360.
- Dobiat 1982 = Dobiat, Claus: Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik – Eine Bestandaufnahme. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34. (1982) 279–322.
- Eibner 2001 = Eibner, Alexandrine: Die Stellung der Frau in der Hallstattkultur anhand der bildlichen Zeugnisse. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 130–131. (2000–2001) 107–136.
- Eibner 2012 = Eibner, Alexandrine: Männer in Waffen: Kämpfer oder Tänzer? In: Anreiter, Peter – Bánffy Eszter – Bartosiewicz László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (ed.): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. Budapest, 2012. 159–194. (*Archaelingua* 25.)
- Egg 1994 = Egg, Markus: Zu den Fürstengräbern im Osthallstattkreis. In: Jerem, Erzsébet – Lippert, Andreas (Hrsg.): *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.-14. Mai 1994*. Budapest, 1996. 53–86. (*Archaelingua* 7.)
- Egg – Kramer 2005 = Egg, Markus – Kramer, Diether: *Krieger-Feste-Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz, 2005. (MOSAIKSTEINE Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum 1.)
- Eliade 2004 = Eliade, Mircea: *Kovácsok és alkimisták*. [Ford.: Vargyas Zoltán.] Cartaphilus kiadó, Budapest, 2004.
- Fekete 2007a = Fekete Mária: Szakrális táj. Kora vaskori lelőhelyeink vallásos jelenségeinek értelmezéséhez. *Természet Világa* 138,11. (2007), 503–507.
- Fekete 2008 = Fekete Mária: A kora vaskori Dunántúl sajátosságairól. In: Csabai Zoltán – Dévényi Anna – Fischer Ferenc – Hahner Péter – Kiss Gergely – Vonyó József (Szerk.): *Pécsi Történeti Katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. Pécs, 2008. 107–133.
- Fekete – Szabó 2015 = Fekete Mária – Szabó Géza: A regölyi tumulus építménye és leletanyaga: ókori-keleti kapcsolatok. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (Szerk.): *Ökonómia és ökológia - tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Budapest – Pécs, 2015, 271–306. (Ókor-Történet-írás 3.)

- Gallus – Horváth 1939 = Gallus Sándor – Horváth Tibor: A legrégebb lovassnép Magyarországon. A korai vaskorból való régészeti hagyatéka és euráziai kapcsolatai. – Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Trouvailles archéologiques du premier âge du fer et leurs relations avec l’Eurasie. Institut de numismatique et d’archéologie de l’Université Pierre Pázmány – O. Harrassowitz, Budapest–Leipzig, 1939. (Dissertationes Pannonicae II, 9.)
- Hundt 1970 = Hundt, Hans-Jürgen: Gewebefunde aus Hallstatt. Webkunst und Tracht in der Hallstattzeit. In: Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum. Ausstellung des Naturhistorisches Museums Wien in der Neuen Galerie der Stadt Linz vom 7. September bis 24. Oktober 1971. Oberösterreichisches Landesmuseum – Stadtmuseum Linz. Mainz, 1970. 53–71. (Ausstellungskataloge des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 4.)
- Huth 2017 = Huth, Christoph: Frög – Sopron – Nové Košariská. Überlegungen zum Quellenwert früheisenzeitlicher Grabbeigaben. In: Miroššayová, Elena – Pare, Christopher – Stegmann-Rajtár, Susanne (Hrsg.): Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien. Archaeolingua Vol. 38., Budapest, 2017. 173–190. (Archaeolingua 28.)
- Ilon 2014 = Ilon Gábor: „Preszkíta” lovas temetkezések Bakonyzentkirály határából. A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei 28. (2014), 75–94.
- Ivantchik 2001 = Ivantchik, Askold I.: Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskytischer Zeit. Steppenvölker Eurasiens, Bd. 2. Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts, Moskau, 2001. (Steppenvölker Eurasiens 2.)
- Károlyi 2004 = Károlyi Mária: Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt – Ancient cultures of Savaria before the Romans. Delta Univerzál, Szombathely, 2004.
- Köhler – Polgár 2011 = Köhler Kitti – Polgár Péter: A késő bronzkori urnamezős kultúra Sopron és Pereszteg közelében feltárt temetkezései. Soproni Szemle 65/1. (2011), 47–58.
- Kőszegi 1988 = Kőszegi Frigyes: A Dunántúl története a későbronzkorban. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1988. (BTM Műhely 1.)
- Makkay 1998 = Makkay János: Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. Szerzői magánkiadás, Budapest, 1998.
- Makkay 2003 = Makkay János: Origins of the Proto-Greeks and Proto-Anatolians from a common perspective. Szerzői magánkiadás, Budapest 2003. (Tractata minuscula 34.)
- Molnár 2006 = Molnár Attila: A Hallstatt-kultúra emlékei a Sokoró-vidéken. Arrabona 44/1. (2006), 337–348.

- Nebelsick 1992 = Nebelsick, Louis D.: Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischem Lebensstil. In: Lippert, Andreas – Spindler, Konrad (Hrsg.): Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischem Lebensstil. Bonn, Habelt, 401–432. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 8.)
- Nebelsick 1996 = Nebelsick, Louis: Herd im Grab? Zur Deutung der kalenderbergverzierten Ware am Nordostalpenrand. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10–14. Mai 1994. Archaeolingua, Budapest, 1996. 327–364. (Archaeolingua 7.)
- Patek 1968 = Patek, Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Archaeologia Hungarica, Series Nova 44. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Patek 1976 = Patek Erzsébet: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. Archaeológiai Értesítő 103. (1976), 3–28.
- Paulík 1975 = Paulík, Jozef: K začiatkom staršej doly železnej na juhozápadnom Slovensku – Zu den Anfängen der älteren Eisenzeit in der Südwestslowakei. Zborník Slovenského Národného Múzea, História 69. (1975), 19–53.
- Primas 2007 = Primas, Margarita: Spinnwirtel im Grab – zum Symbolgehalt einer Beigabe. In: Blečić, Martina – Črešnar, Matija – Hänsel, Bernhard – Hellmuth, Anja – Kaiser, Elke – Metzner-Nebelsick, Carola (Ur./Hrsg.): Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan. Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana, 2007. 301–312. (Situla 44.)
- Rohde 1929 = Rohde, Erwin: Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1929. (Kröners Taschenausgabe 61.)
- Rösler 1902 = Rösler, Emil: Archäologischen Forschungen und Ausgrabungen in Transkaukasien. Unternommen für die kaiserlich russische Archäologische Commission im Jahre 1900. Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (1902), 137–191.
- Száráz 2000 = Száráz Csilla: A Basarabi-Bosut kultúrkörből levezethető elemek Sopron-Burgstallon. – Die vom Basarabi Bosut Kulturkreis zu deduzierenden Elemente in Sopron-Burgstallon. Panniculus Ser. B. No. 5. (2000), 285–323.
- V. Szabó – Bálint 2016 = V. Szabó Gábor – Bálint Marianna: Hajdúböszörmény 2.0. Egy régi kincsegyüttes új perspektívában. Magyar Régészet Online magazin (2016), Nyár, 1–7. (http://files.archaeolingua.hu/2016NY/V_Szabo_Balint_H16NY.pdf - Letöltés: 2017. március 26.)
- Zoffmann 2001 = K. Zoffmann, Zsuzsanna: Anthropological Structure of the Prehistoric Populations living in the Carpathian Basin in the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 52. (2001), 49–62.